

Tverdota György

A tiszta költészet két változata József Attila lírájában

Az a verseszmény, amelynek megvalósítására József Attila 1927 dereka és 1929 között írt verseiben kevés kivételtől eltekintve vállalkozott, a húszas évek francia kritikai vitáiban megfogalmazott poésie pure volt. Amikor a költő 1926 őszén Párizsba utazott, még az avantgárd experimentalizmus programjának jegyében alkotott. Erről tanúskodnak *A bőr alatt halovány árnyék* és *Kiszombori dal* című versei. 1927 első hónapjaiban a politikai költészet lángja hatalmas lobbot vetett néhány darabjában, így a *Szabados dalban* vagy a *Proletárdalban*. A „tiszta költészet” elvei 1927 tavaszának végétől kezdenek érvényesülni műveiben. Ekkor születik a későbbi *Medáliák* ciklus első változata, s ekkor vállalkozik a költő arra, hogy – Németh Andor kifejezésével élve – „tömény vers”-eket, „komprimált vers”-eket alkosson. Némileg leegyszerűsítve a képletet, a „tömény vers” két változata jött létre lírájában. Az egyik a hermetikus megoldás, amely vállalja a szöveg eloszlathatatlan homályát, sőt, talán értelmének elvi feltárhatatlanságát is. A *Medáliák* ciklus darabjainak nagyobb hányadát ehhez a típushoz sorolom. A 12 nyolcsoros nagyobbik része eddig ellenállt minden értelmezési kísérletnek, s nem lehetetlen, hogy megfejtésére eztán sem kerül sor. Mégis akad e homályos értelmű, de igen erős poétikai hatású sorozatnak egy-két darabja, amelynek intepretálására érdemes kísérletet tenni. Ilyennek tartom a 3. *Medáliát*. E korszak más versei a tiszta költészetnek olyan variánsát alakítják ki, amely jobban harmonizál a hagyományos költői műfaji változatokkal, s könnyebben megadja magát az értelemkeresés műveleteinek. Közéjük sorolom a *Gyöngy* című verset. Ennek a két költői műnek az elemzésével szemléltetem: hogyan valósítja meg a költő azt a verseszményt, amelynek elméletéről, elveiről más helyen részletesebben írtam.

*Totyog, totyog a piócahalász,
bámul, bámul a sovány kanász,
lebeg, lebeg a tó fölött a gém,
gőzöl, gőzöl a friss tehénlepény –*

*egy fáradt alma függ fejem felett,
a hernyó rágott szívéig szemet,
kinéz hát rajta és mindent belát,
virág volt ez a vers, almavirág –*

A 3. *Medália* első strófája miniatűr tájleírás. Ha a tiszta költészet mallarméi, valéry-i változatával szembeállítjuk ezt a szakaszt, akkor a tömény vers ama kritériumának, hogy nem tartalmazhat leírást, ellentmondani látszik. De ha nem ragaszkodunk dogmatikusan a követelményekhez, el kell ismernünk, hogy semmiképpen nem az a változata a leírásnak, amelyet realistának, sőt, naturalistának, tehát prózainak kell tekintenünk. Nem arról van szó, hogy a költő lát vagy látott valamilyen tájat, s arról, amit látott, a riporter precizitásával beszámol. A tájleírás négy sorba van sűrítve, a látvány elkülöníthető alkotórészeit mellérendelten egymás mellé, fölé, alá helyezi a költő. Mintha egy puzzle-t rakna ki. Részletezés helyett a jelzés, utalás megoldásával él. Ilyen szűk terjedelmi keretek között nem is tehetne másként. Kanászról beszél, amelyhez képzeletünk kénytelen hozzárendelni egy disznónyáját vagy legalább néhány malacot. Tehénlepenyt említ, amely még most lett elpottyantva, tehát kétségkívül tehének vonultak el a szemünk előtt. Inkább rajz lenne ez, finom tollal megrajzolt vázlat, ha képzőművészeti alkotásnak képzeljük el, mint festmény. Színélményt közvetlenül nem közvetít a költő, mint például Juhász Gyula: *Magyar táj, magyar ecsettel* című versében: „Kis sömlyék szélén tehének legelnek, / Fakó sárgák a lompos alkonyatban,... / Az alkonyat, a merengő festő fest: / Violára a lemenő felhőket, / S a szürke fákra vérző aranyat ken” stb.

A strófa azonban nem elsősorban emiatt távolodik el a közönséges tájleírás-tól, hanem azért, mert fölhívja a figyelmet önnön nyelviségére, nyelvi felépítettsége lép előtérbe. Különös, szerencsés megoldással él itt a költő: a sor eleji szóképzéssel, s ahhoz képest, hogy emlékezetes hatást kelt, életművében soha nem ismétli meg ezt. Alig tudok hasonló példát a magyar költészet történetében. Bizonyos tekintetben ide vonható Ady: *Az ágyam hívogat* című verse: „Lefekszem. Óh, ágyam, / Óh, ágyam, tavaly még, / Tavaly még más voltál. / Más voltál: álom-hely, / Álom-hely, erő-kút, / Erő-kút, csók-csárda, / Csók-csárda, vidámság...” A példa annyiban távoli, hogy megvan ugyan a szóismétlés, a szóképzés, de az egyik elem sor végén, az ismétlése a következő sor elején található, s a vers így araszol előre. Itt pedig minden szóismétlés a sor elején található.

A megismételt szavak egyaránt igék, mindegyik az adott sorral egyenlő hosszúságú mellérendelt összetett mondat állítmányául szolgál. A mondatok állítmány-alany szerkezetűek. Az egyes mondatok mélyén felfedezhető egy közös mondatséma. Mintha a tagmondatok egy kérdésre válaszolnának, amely az első sor alapján így írható föl: „Mit csinál a kicsoda?” A további sorok esetében a séma megmarad, de variálódik: „Mit csinál a milyen kicsoda?” Aztán: „Mit csinál hol a micsoda?” Végül: „Mit csinál a milyen micsoda?” Hasonló mondatséma, ugyanilyen mellérendelő szabályossággal működteti a 4. *Medália* első szakaszát. A különbség az, hogy itt a sorok között

nincs szemléleti összefüggés, amelyet a 3. darabban a tájleírás konvenciója biztosít, az egyes sorok, az egyes mondatok nem tekinthetők valamely nagy egész részeinek.

Visszatérve a 3. *Medália* mondatkezdő állítmányához: milyen következménye van ennek a megoldásnak? Az igék kettőzése a mesében egy folyamat tartósságát, hosszan tartó voltát érzékelteti: „Ment, ment, mendegélt...” Az ismétlődő igék az ábrázolt folyamatot mintegy lelassítják, s az egész strófának adnak valami álmatag hangulatot. Az állítmány megkettőzése hangsúlyt ad annak, ami az alannal történik, vagy vele kapcsolatban végbemegy. Mintegy figyelmünk középpontjába állítja ezt az alanyt. Mert hogy a kanász, aki bámul, vagy a piócahalász, aki totyog, önmagában semmiképpen nem figyelemre méltó. De ha ez a kanász nem bámul, hanem „bámul, bámul”, s ha ez a piócahalász nem totyog, hanem „totyog, totyog”, nos, a nyomatékosított állítmányból az átlagosnál erősebb fény sugárzik rájuk. Az állítmány esetünkben nem elsősorban azt fejezi ki, hogy a cselekmény nagyon intenzív vagy hosszadalmas lenne, hanem azt, hogy a mi tekintetünk hosszan időzik az alanyokon. Nemcsak észre vesszük, regisztráljuk, hanem „lassú tekintettel” eltűnődünk rajtuk. A tárgyról szólunk, de egyúttal a mi lelkiállapotunkat is jellemezzük általa. Az igekettőzés révén intim viszony alakul ki szemlélő alany és szemlélt tárgya között. Szeretetteljes, groteszk, ironikus egyszerre ez a viszony.

A költő által alkalmazott megoldás felerősíti a vers zeneiségét. A strófa tisztán zenei szempontból úgy is felosztható, hogy az első négy szótagot mind a négy sorban elkülönítjük a sort záró szótagoktól, s akár függőlegesen lefelé haladva is olvashatjuk, mint Weöres Sándor *Kínai templomát* vagy *Keresztöltését*. Az első oszlop önmagában véve roppant szabályos, számtanilag formalizálható:

*Totyog, totyog,
bámul, bámul,
lebeg, lebeg,
gőzöl, gőzöl*

A domináns egyöntetűség mellett nem hiányzik a variabilitás sem. A megismételt szavak azonos hosszúságúak, mindannyian két szótagosak. A második sor igéje kivételével, amely két különböző magánhangzóra válik szét, az összes többiben ugyanaz a magánhangzó képezi a szótagot. Az utolsó strófában rövidhosszú oppozíció folytán ennek mutációja áll elő. A „totyog” és a „lebeg” hangrendi szempontból tisztán párhuzamba és szembeállíthatók. A sorzáró szavak szótagszáma megegyezik (6 szótag), s feszes, pattogó ritmust biztosít a sorok második felének, kivéve a 2. sort, amely rövidebb (5 szótag), ezért lassúbb ritmusban ejtendő. Ez az oszlop némileg az utolsó, csonka *Medália* felsorolására emlékeztet:

*a piócahalász,
a sovány kanász,
a tó fölött a gém,
a friss tehénlepény –*

Továbbra sem tagadhatjuk, hogy látvánnyal, leírással van dolgunk, de ez a leírás egyre szellemibbnek, alanyisággal átítatottabbnak bizonyul. Ez a benyomásunk fokozódik, ha elgondolkodunk a strófa két szaván. Ezzel kapcsolatban említenék egy francia terminust: a „timbre” szót. Leginkább talán tónusként fordíthatnám magyarrá. A szavaknak van valamiféle timbre-je, uralkodó hangulata, tónusa, amely a jelentésükből is, de egyéb vonásaikból is tevődik össze. Megszokott használati körük, gyakoriságuk vagy ritkaságuk, szokott kontextusuk stb. hozzájárul ahhoz a hatáshoz, amelyet pusztán jelenlétükkel keltenek. Ebben a strófában két olyan szó van, amelyeknek timbre-je feltétlenül felhívja magára a figyelmet. Az egyik: a „piócahalász”. A „pióca” és a „halász” szavak gyakrabban elfordulhatnak a költészetben, de összetett szóként, egy foglalkozás megjelölésére, noha korrekt jelentése van, nagyon is ritka a versbeli szó. Én legalábbis sehol soha nem találkoztam még vele.

A másik szó a „tehenlepény”, de célszerűbb az egész jelzős szerkezetet idézni: „friss tehenlepény”. Egész egyszerűen tehénzsart jelent. A versbe emelni egy ilyen szót a húszas évek végén még merészség, sőt provokációszámba ment. József Attila nem félt az ilyen provokációtól, például a *Két keserves* egyikében, amelyik szintén a *Medália* címet viseli, így fogalmazott: „helyén a holdaknak, napoknak, / vad ürülékeim ragyognak”. A Galli Mátyás álnéven glosszázó Zolnai Béla „elmekórházba való vers”-nek minősíti a kis opust, és címére utalva így fejezi be glosszáját: „Medáliát érdemel érte a szerkesztő, aki lapjában ilyen töltelékekkel kedveskedik az olvasóinak.” A „tehenlepény” annyiban részesülhet más elbírálásban, hogy a jelentés egy jóízű, tréfás köznyelvi metaforában van elrejtve, bár ez mások szemében akár súlyosbító körülmény is lehet. Mivel puha állagú és viszonylag magasról pottyan le, ezért ellapul és szétterül. Valóban olyan alakja van, mint egy lepénynek vagy lángosnak. A lepény finom enniváló, a tehenlepényt a réten futballozó falusi gyerekek tréfásan fel szokták ajánlani egymásnak, kínálják fogyasztásra. Stilisztikai szempontból itt köznyelvi metafora megújításáról van szó. A „friss” jelző megint csak étel, ital minősítése lehet. A kofa a piacon árúját így kínálja, vagy a perces a percecét a moziban. József Attila, aki gyermekkorában vizet árult a Világ moziban, maga is ezt kiabálta a *Szabad-ötletek jegyzéke* tanúsága szerint: „Friss a vizem, jó hideg”. Itt a „friss” természetesen azt jelenti, hogy a tehének épp most pottyantották, még gőzölög. Igazán kívánatos eledel. A szarvasmarhák kiléptek a tájképből, ők nincsenek jelen, csak voltak. Csupán terméküket hagyták ott nekünk.

Az elmondottakhoz még hozzátenném a „totyog” igét, amely önmagában nem ilyen ritka, nem különleges, de határozott tónusa van: egy sajátos, az egészen kis gyermekek vagy a kacsák vagy egészen idős emberek lassú, körülményes, sajátosan groteszk, billegő, bizonytalan járásmódját jelenti, egyszerre ironikus és kedveskedő hangulatú szó. A „piócahalász”-szal, a „tehenlepény”-nyel együtt a versszak idillien álmatag képébe groteskséget visznek bele.

A második strófa tulajdonképpen úgy kezdődik, mint a tájleírás folytatása, s benne közvetlenül megjelenik az én, megjelölve azt a helyet, ahonnan a tájat szemléli. A beszélő tehát almafa alatt áll, onnan tekint végig a tájon, valamiféle tóparti legelőn. Ha a tájleírás a második strófa második sorában is folytatódna,

ez iránt nem is merülhetne föl kétség. Mivel azonban nem ez történik, nem szabad kizárnunk azt, hogy az első strófában ábrázolt tájrészlet lehet alföldi (szabadszállási), a *Holt vidék*, a *Ritkás erdő alatt* vagy a *Határ* című versek tája, az alföld pedig lehet akár dunántúli almafáska is (Janus Pannonius után szabadon). A második strófa második sora azonban váratlanul szakít a tájleírással, és magával vonja az első sort is. Figyelmünket egy tájból kiszakított, attól elvonatkoztatott dolog: egy alma kezdi foglalkoztatni. Az „f” hangokkal alliteráló sorban: „egy fáradt alma függ fejem felett”, az alma jelzőjét, „fáradt”, a második sor egésze magyarázza: „a hernyó rágott szívéig szemet”. Az alma fáradt, mert férges. Leesni készül az ágról. Az első sor, úgy látszik, nem tesz mást, csak az első rész tájleírása után zökkenőmentesen átvezet a második strófa témájához, amely a további sorokban bontakozik ki. Azt már az első és a második sor határán észlelhetjük, hogy ez a strófa szerkezetileg nem olyan zenei és nem olyan egyszerű, mellérendelt, mint az első volt. Itt nincs megállapítható mondatsema. Ennek a szakasznak az értelme, már itt konstatálhatjuk, nem lesz olyan áttetsző, mint az elsőé volt.

A második mondat érdekessége az, hogy az almakukac rágta lyukat a költő „szem”-nek, az alma magházát pedig az alma „szív”-ének. Van-e ilyen jelentése a köznyelvben vagy a népnyelvben a „szem” szónak? Az *Értelmező kéziszótár* mindenesetre nem ismer ilyen jelentést. Akár köznyelvi eredetű a pondró vájta lyukra a „szem” kifejezés alkalmazása, akár a költő egyéni leleménye, a ténynek a versben van jelentősége, mert a lyuk valóságos szemként viselkedik. Mielőtt azonban erre rátérnék, a „hernyó” szóra hívnám föl a figyelmet. Ugyanabba az elidegenítő, groteszk sorba tartozik, amelyre az előző versszakban a „totyog”, a „piócahalász”, a „tehenlepény” szavakat hoztuk példaként. Az első két sor a „férges alma” képzetét alakítja ki bennünk.

A következő sor azonban nem enged itt tovább elidőznünk. A „szem” metaforája vezet tovább a gondolkodásunkat. Ha a hernyó rágta lyuk szem, akkor azzal vagy azon keresztül nézni és látni lehet. Nos, ez a cselekmény be is következik. Csak az a kérdés marad függőben, hogy ki az, aki kinéz? Az alma néz ki a hernyótól kapott szemén? Vagy a hernyó néz ki azon a lyukon, amelyet vágott, mintegy ablakszemen? Akármelyikük az alany, a nézés nem valóságos, csak képletes, és semmiféle jelentősége nincs, hiszen a látvány, a költő által látott tájrészlet sem az alma, sem a hernyó számára nem jelent semmit. Itt tehát alaposan beléptünk az irrealitás közegébe. Nemigen értjük, mit mond a vers. Nem segít rajtunk az sem, ha nem a nézést, hanem a látást faggatjuk meg. Mit láthat be egy alma vagy egy hernyó? Mi az a minden, ami eléjük tárul? Ugyanaz, ami élénk, olvasók elé? Aligha. Ez a fellépő értelmezési zavar nem akadályozhat meg abban, hogy felfigyeljünk a sor különös alaki szimmetriájára. A sort két ige keretezi. A „kinéz” kezdi, s a „belát” zárja a tagmondatot. Az igekötők ki és be, tehát egymással ellentétes irányba mutatnak. A néz és a lát egyaránt három betűből álló, ellentétes hangrendű szavak. A „mindent belát” kifejezésnek van egy második, átvitt értelme is. Nemcsak azt jelentheti, hogy az alma magaságából az egész tájrészlet áttekinthető, hanem azt is, hogy az alany beismer, tudomásul vesz valamit, amit korábban tagadott vagy elhallgatott, vagy maga elől

is eltitkolt. Ám ez az átvittebb értelem sem segít rajtunk, ha a szakasz értelmét meg akarjuk fejteni.

A strófa utolsó sora fokozza nehézségeinket, mert most meg az almáról átugrunk egy újabb témára, a versre, amely éppen ezzel a sorral fejeződik be. A vers önmagára reflektál. Nehézségeink végül addig a határig juttattak el, amelyen, úgy látszik, le kell mondanunk a megfejtésről. A medáliához azonban hozzátartozik még egy kettős gondolatjel is, ami arra ösztökéli olvasóját, hogy gondolkodjon el az olvasottakon. S csakugyan: amikor rámeredünk a vers utolsó szavára: „almavirág”, hirtelen mintha megvilágosodna a rejtély. Az utolsó szó visszafordít bennünket az almához, ahonnan elágazott a zárósor. Ezzel a szóval, mint kulccsal a kezünkben fordulhatunk vissza a magunk mögött hagyott szöveghez, s kockáztathatunk meg egy magyarázatot. A zárósor nem azt állítja, hogy „virág ez a vers, almavirág”, hanem múlt időt használ: „virág volt”. Mikor volt almavirág? Amikor a költő elkezdte írni. Közben nőtt, növekedett, szirmait elveszítette, megérlelődött, s mire elkészült, gyümölcs: alma lett belőle. Ráadásul férges gyümölcs, mert érlelődése során beléje költözött egy kukac. Almavirágnak készült kezdetben. A metaforát nem nagyon nehéz megfejtani, hiszen benne van a civilizációnk kódjában. A költőről azt gondoljuk, hogy a terve, a belső víziója magasan fölülmúlja azt, amit végül a kezei közül kiad. Szándékában az áll, hogy valami utolérhetetlenül finom, varázslatos szépségű tárgyat hozzon létre. Olyan szépséget, amelyet a természet például az almavirágban megteremt.

Ez az az eszmény, amelyet Néró Kosztolányi regényében legirigyeltebb, leggyűlöltebb vetélytársának, Britannicusnak a verseiben megvalósulni lát: „Utolérhetetlennek érezte zenéjüket, mely a szokat könnyű fuvalomként röpítette. Úgy rémlett, valami nagyon természetes és magától értetődő történik, ami mégis csoda. Írója mintha rabul ejtette volna az átlátszó levegőt, vagy szeszélyes játékában megmerevítette volna a mindig változó hullámot. Kutatta a nyitját, de nem találta. Beléje akart hatolni. Egy fal zárta el az utat.” Ha nem is lehet az a megírt vers, ami az azt megelőlegező álom a tökéletességről, azért a szépen, pirosan mosolygó érett, zamatos gyümölcsöt nem szabad megvetni, az nagyrészt mégiscsak kárpótolhat a testetlen virágszirmokért. A fejünk felett függő fáradt alma tehát egyszerre valóságos és egyszerre példázatos. A versben magát a veret is jelenti.

Van azonban ennek az almának egy nagy hibája: egy kukac rongálja a belsejét. Már a szívéig, azaz a magjáig elérkezett. Más szóval a verset is valamilyen belső féreg rágja. Ha keresni kezdjük a nyolc sorban a betegség megnyilvánulásait, akkor nemigen találunk másra, mint arra a groteszk tónusra, amelyre éppen az általunk kiemelt szavak: „piócahalász”, „tehenlepény” és – miért ne, öntükrözésképpen – a „hernyó” utalnak. Hozzátehetjük ehhez a „sovány kanász”-t is. A versbe, amelyben egy tó fölött lebegő gémet látunk, betör a realitás. Nem egyetlen példa ez József Attilánál a rokokósan kifinomultnak és a naturálishan nyersnek a keverésére. A kései *Reggeli fény* egy részletével is megvilágíthatom, miről van szó: „Csupa csín, csupa pír, csupa kár, / csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás – / most érted: ha reggel a csürhe kijár, / mért káromkodik mindig a

kondás". Ez az almavirágnak szándékolt vers is, a tó fölött lebegő gémmel, „csupa csín, csupa pír”, de mégis megjelenik benne a „sovány kanász” és a „tehénlepény”. Az „almavirág”-tól visszafelé haladva végül elérkezünk a 3. *Medália* elejéig, a groteskséget nyomban sugalló első szóig: „Totyog”. A versben megidézett látvány idilli, de egyben groteszk jellege az, ami indokoltá teszi, hogy a vers példázatává joggal minősíthessük az alany feje fölött függő fáradt almát.

Az értelmezés – el kell ismernünk –, még ha lehetséges is, nem hathat az evidencia erejével. A szöveg alighanem más, ezzel versengő értelmezéseket is lehetővé tenne. A *Gyöngy* című versről adott alábbi értelmezésem autentikus voltában mindenesetre sokkal biztosabb vagyok.

Gyöngy

*Gyöngy a csillag, úgy ragyog,
gyöngyszilánkokként potyog,
mint a szőlő, fürtösen,
mint a vízcsepp, hívősen.*

*Halovány bár a göröngy,
ő is csámpás barna gyöngy;
a barázdák fölfűzik,
a bús földet diszítik.*

*Kezed csillag énnemem,
gyenge csillag fejemen.
Vaskos göröngy a kezem,
ott porlad a szíveden.*

*Göröngy, göröngy, elporlik,
gyenge csillag lehullik,
s egy gyöngy lesz az ég megint,
egybefogva szíveink.*

Vágó Márta szerint a *Gyöngy* alkalmi, születésnapjára készült vers. 1928. július 6-án, Vágó Márta születésnapjára készült: „Attila megjelent születésnapom előtti napon *Gyöngy Mártinak* című versével. – Nem hozhatom le a csillagokat – mondta – és gyöngysort sem vehetek, hát itt a »Mártinak«-sorozat harmadik száma. Föltette a kezemet a fejére, és úgy olvasta, hogy *Kezed csillag énnemem, gyenge csillag fejemen. Vaskos göröngy a kezem, ott porlad a szíveden.* Később *Gyöngy* címmel meg is jelent. – Igazán jobban örülsz a versnek, mintha igazi virágot és gyöngyöt kapnál? – kérdezte. – Hogy lehet azt összehasonlítani? – kiáltottam fel. – Hiszen a virág elhervad, és a vers örökre megmarad! – Örökre? – ragyogott fel. – Na, most elárultad magad. Mégis sokra becsülsz, nagyra becsüled a költészetemet! – Ugyanis gyakran szidtam, hogy önhitt. Szerette a társalgást fennhéjázó megjegyzésekkel fűszerezni. – Mit szólsz, milyen zseniális vagyok? – kérdezte néha nevetve bár, de nagyon kevés iróniával. És ha elkésett, vagy egyéb megbízhatatlansági vád merült

fel ellene: – Az nem számít ily kiváló embernél! – Fintorogva, de mély meggyőződést színelve. Csak színelve, mert hiszen odavolt, boldog és hálás minden kis elismerésért. Hallotta valahol, és nekem is elmondta, hogy csak a hamis gyöngy tökéletes gömb, az igazgyöngy – csámpás, halovány göröngy. A *Tedd a kezed* óta ez a verse volt az első, ami igazán nagyon tetszett nekem.”

Ezt a kis életképet azért iktattam be a verselemzés elé, hogy lássuk: a tiszta költészet sem úgy születik, hogy a költő ül a műhelyében, bezárt ajtó és ablak mögött, és szigorúan elvonatkoztat minden hétköznapi témától, csak a világ-egyetemre gondol, amelyet mindenáron versébe kell zárnia. Nem. A versírás alkalma, egy születésnap-i köszöntés is lehet indítóoka egy tömény versnek, az udvarlás is lehet ürügye az abszolút költészetnek, mint ezt a *Klárások* esetében is láthatjuk. Ahogy a *Klárások*, úgy a *Gyöngy* is a tiszta költészet megnyilvánulása. A vers mint a drágakő ajándék metaforája már az 1922 augusztusában írt szonettben, *Gyöngysorban* is felbukkan: „Szonett, te drágakő, te antik / Gyöngysor, Réa akasztlak im”.

Szabolcsi Miklós elemzése a „*Kemény a menny*” című monográfiájában tartalmazza a vers helyes megközelítésének számos elemét. A továbbiakban arra szorítokozom, hogy kezdeményezését folytassam és elmélyítsem. A vers értelmezői jól veszik észre, hogy a *Gyöngyben* alapvető szerepet játszik a „gyöngy – göröngy” oppozíció. Szabolcsi joggal figyelmeztet, hogy ez az ellentét már Vörösmarty *Fóti dalában* is szerepet játszik, ráadásul egy másik oppozíció társaságában, amely József Attila versében is felbukkan: az ég és a föld ellentétéről van szó, ahol a gyöngy az ég felé, fölfelé, a göröngy a föld felé, lefelé irányuló mozgást, az egyik a könnyűséget, szárnyalást, a másik a súlyt, a nehézkedést képviseli: „Törjön is most ég felé az, / Ami gyöngy, / Hadd maradjon gyáva földön / a göröngy”. Úgy látszik, József Attila 1928 nyarán forgathatta Vörösmarty műveit. A *Kláriskról* írt tanulmányomban a „*Báránygané, / bárányganéj a havon.*” sorokkal kapcsolatban felhívtam a figyelmet a *Csongor és Tünde* egyik sorára, mint az idézett sorok előzményére: „Mint új hóban agg bogyo”. A *Fóti dal*, Vas Istvánnak a *Költőnk és kora* című versről adott elemzése szerint ennek a versnek a ritmusmintája lehetett: „Fölfelé megy borbán a gyöngy, / Jól teszi, / Tőle senki e jogát el / Nem veszi” – „Íme, itt a költeményem, / ez a második sora, / K betűkkel szól keményen / címe: *Költőnk és kora.*”

A „gyöngy – göröngy” oppozíciót az a körülmény teszi nyelvileg és költőileg rendkívül izgalmassá, hogy a paronómázia, a költői szójáték egy különleges esetről van szó: a két szó egymásból kifejthető, egyfajta áletimológiai kapcsolat logikája szerint. Ha a gyöngy szóból elvesszük az első ipszilont, s hozzátesszük az „-ör-” szótagot, megkapjuk a göröngy szót és vice versa: A göröngyöt ugyanezen az úton, csak ellenkező irányban, redukálhatjuk a gyöngy szóra. A jelölők közötti játékos összefüggés folytán a jelöltek is váratlan összefüggésbe kerülnek. A rím mint költői eszköz ugyanezen az elven működik. Két eltérő jelentésű szó formai rokonsága váratlan jelentéstani összefüggést teremt a hívó és a válaszoló rím rím-szavai között. Mintha rokonság lenne a gyöngy és a göröngy között. Miközben az ellentétük szembeötlő. A gyöngy drágakőszámba megy, tiszta, tömény, szabályos dolog, nagy értéket képvisel, ritka a természetben, vagy legalábbis nehezen

hozzáférhető. A göröngy szabálytalan, esztétikailag legalábbis inkább a közönséges vagy egyenesen a rút kategóriájába esik, töménytelen mennyiség áll rendelkezésre belőle, s ennél fogva értéktelen.

A költő itt tulajdonképpen a nyelv, a jelölők alaki rokonsága által felkínált lehetőséget aknázza ki, mint annyiszor költői pályája során. Mint például a „tanítani” rím esetében, ahol egy olyan szót, amelynek első fele és második fele egybevág, középen kettévág és egymásra hajlít. A nyelv számos ilyen gyöngyszemet produkál, s a költői tehetség abban is megnyilvánulhat, hogy az alkotó rálel a nyelv természetes zsenialitásának ezekre a produktumaira.

Amire viszont az elemzések nem figyelmeztetnek, az az, hogy a vers áldefiníciók sora. A költő egy sor dolgot gyöngyként határoz meg, egy sor dologról, ami nem gyöngy, azt állítja, hogy azok is gyöngyök, s a göröngy ezeknek csak egyike. Egy ilyen áldefinícióval kezdődik a vers: „Gyöngy a csillag”. A metaforikus azonosítás egyik alapja a ragyogás: a csillag is és a gyöngy is ragyog. Az azonosítás másik alapja a csillaghullás. Ahogy a gyöngysor, ha szétszakad a fonál, amelyre felfűzik, szétperreg, úgy a csillaghullás (voltaképpen meteorhullás) esetén is, mintha az ég nagy gyöngysora peregne szét. A harmadik sor hasonlata a szőlőt azonosítja a gyönggyel, mert az egyik is és a másik is „fürtös”. A negyedik sorban pedig a vízcseppel történik meg az azonosítás, lévén a gyöngy is és a vízcsepp is hűvös. Nincs kifejtve, csak beleértve, de a kód így is tökéletesen működik, a szőlőszem is és az esőcsepp is éppolyan gömbölyű, mint a gyöngy.

A gyöngy-göröngy azonosítása csak ezután, a második strófában történik meg. A két sorvégi rím szó összecsengése erősíti fel a nyelvtani, alany-állítmány szerkezetű azonosítást: a göröngy is voltaképpen gyöngy. A definíció többi elemei viszont a modális különbségeket fejtik ki az alany és az állítmány között: a göröngy gyöngy ugyan, de halovány, csámpás és barna, azaz nem rendelkezik a gyöngy alapvető, értékes tulajdonságaival. Eglényegűek, de döntő minőségi különbségek vannak közöttük. Áldefiníciókról beszéltem, a gyöngy és göröngy közötti kapcsolat áletimologikus jellegét hangoztattam. Az „ál-” előtag nagyon fontos itt, ugyanis olyan dolgok azonosíthatnak a gyönggyel, amelyeknek voltaképpen egyike sem jogos azonosítás. Megállapíthatók ugyan hasonlóságok, a göröngy esetében hangtaniak, a szőlőszem és a vízcsepp esetében alakiak. De az eltérés oly mérvű, hogy tényleges rokonságról nem lehet szó a felsorolt entitások között. A csillag esetében például modalitásként ki is van fejtve ez a lényegi különbség: a csillag nem gyöngy, hanem „csak” gyöngyszilánk. Itt József Attila nyilvánvalóan a hullócsillag látványára van tekintettel, nem pedig arra, hogy a csillagok és bolygók is gömb alakúak. A csillag és a gyöngy között mindazonáltal elképesztő nagyságrendi különbség is feszül. A gyöngyszilánk szó egyébként hapax legomenon, illetve neologizmus, hiszen ha összetörnénk egy gyöngyöt, akkor gyöngyszilánkokat kapnánk, de ki hallott már arról, hogy a gyöngyöt széttörjük. Miért törnek szét? Gyöngyszilánk tehát nem létezik, mint ahogy nem létezik közhasználatú szó sem, amely ezt a nem létező dolgot jelölné. Csak József Attila versében.

Mindenesetre nem jelent mást ez az áldefiníciós, áletimologikus művelet, mint hogy József Attila a verset a nyelv gondnoksága alá helyezi. Nem a valóságos viszonyok az érdekesek itt, hanem a pusztán nyelvi azonosíthatóság közle-

kedési útvonalai. A nyelv nem képez akadályt az előtt, hogy a csillagot, a szőlőszemet, az esőcseppet egyaránt gyöngyként definiáljuk. A referencia világa? Kit érdekel itt? A második strófa utolsó két sora a göröngy gyöngy voltát fejt ki. Ahogy a gyöngysort egy fonálra föl lehet fűzni, úgy a barázdákra, a termőföld eme hosszú fonalaira föl lehet fűzni, mintegy a föld díszei gyanánt a göröngyöket. A gyöngysor mellett lehetséges göröngysor is.

A harmadik strófa definíciói közvetett definíciók. A kezét, a kedves szép nő kezét a kinyújtott öt ujjal a költő csillagként definiálja: „Kezed csillag”. Ezután a saját, bütykösebb férfikezét pedig rög gyanánt határozza meg: „göröngy a kezem”. Mivel azonban a csillag voltaképpen gyöngy, ezért a kedves keze is gyöngy, míg a vers hőséneke keze marad göröngy. Mivel azonban a göröngy is – gyöngy, ezért a férfikéz is: gyöngy. Az utolsó strófában még egy definícióval találkozunk. Itt a költő magát az eget, ha úgy tetszik, a mindenséget határozza meg gyöngyként: „gyöngy lesz az ég”. Az ég, a maga teljességében gömbszerű. A csillag, a szőlőszem, a vízcsepp és az ég és persze a gyöngy egyaránt gömb alakot vesznek föl, de úgy, hogy különböző nagyságúak, különböző állagúak és különböző értékűek.

Összegezve az azonosításokat: a csillag, a szőlőszem, a vízcsepp, a göröngy, a női kéz és az ég egyaránt gyöngyként vannak meghatározva a versben, sőt a gyöngy ellentéte, a göröngy és ezáltal a férfikéz is be van vonva ebbe a definícióba. Azaz, ami a versben entitásként, önálló létezőként előfordul, mind gyöngyként van azonosítva. Négy dolgot kivéve. Az egyik a föld, a másik a barázdák, a harmadik a fej, a negyedik pedig a szív. Tehát két természeti entitás és két testrész az, ami közvetlenül nincs bevonva ebbe a láncolatba, mert épp e láncolat támaszául szolgálnak. Ha magát a verset is gyöngyfüzérként definiáljuk, amelyben a gyöngyszemek az összes felsorolt szavak: a gyöngy, a csillag, a szőlőszem, a vízcsepp, a göröngy, a női kéz, a férfikéz és az ég, akkor a gyöngysor darabjaként nem említett szavakat, tehát a földet, a barázdát, a fejet és a szívet úgy is felfoghatjuk, mint ama fonalat, amelyre a felsorolt szavak felfűzhetőek. A fonálnak még egyéb szavak is részét képezik: igék, mint a „ragyog, potyog, fölfűzik, diszítik, porlad, lehullik, lesz” és a vers többi szavai, a hasonlító szócska: mint, a kötőszó, a névelő stb. A versnek tehát nemcsak a tárgya a gyöngy, hanem maga a vers is gyöngy. Ebből a szempontból a *Gyöngyöt* a költő öntükröző versei közé sorolhatjuk, mint a 3. számú *Medáliát*. A vers önmagát jelenti.

A kompozíció nyilvánvalóan zenei jellegű: nyelvi variációk egy témára. Tiszta virtuozitás, tiszta költészet, tömény vers, amelyben az alkalom, hogy történetesen Vágó Márta születésnapjára készített ajándék, a háttérbe húzódik és teret enged a nyelvi-költői bravúrnak. Hogy is mondta a költő? „Mit szólsz, mily zseniális vagyok?” Még Vágó Márta is felhúzta erre a szemöldökét, sokallva a dicsékvést. Pedig nem volt igaza. Aki ezt a verset megírta, tényleg zseniális költő volt. Csak ezt kevesen vették akkor észre. Még Vágó Márta is alig.

A *Gyöngynek* az utókora sem jelentéktelen. A *Harmatocská*, a József Attila-féle tiszta költészet késői megvalósulása a gyöngynek ezt az áldefinícióját viszi tovább: „Lágy a táj, gyöngy az est”. A gyönggyel nem, de a gömbformára alapozott áldefiníciós megoldással a nevezetes egysorosban, a *Balladában* találkozunk: „Vízcepp az ég, viszi a szél.”